

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işğalının bəzi məqamları

XX əsrin 20-ci illərində beynəlxalq siyasət arenasında dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda gedən bir mübarizə əsnasında özlərinə yad olan torpaqlar üzərində dövlət qurmağı bacaran ermənilər, artıq onlara ayrılmış torpaqlarla da kifayətlənməyərək hansı gücün, hansı qüvvənin hesabına olursa-olsun Böyük Ermənistan dövlətinin qurulması yolunda var gücləri ilə işə başlamışdılar.

Hələ XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən erməni məsələsini dünya siyasət masalarına daşımağı bacaran ermənilər Çar Rusiyasının devrilməsindən və Birinci Dünya müharibəsinin acı nəticələrindən istifadə edərək Qafqazda yenidən qurulmuş Azərbaycan Respublikasının, eləcə də müharibədən sonra ağır duruma düşmüş Osmanlı Türkiyəsinin torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” dövlətinin qurulması yolunda gah böyük dövlətlərin kiçik müttəfiqləri simasında çıxış edir, gah da Sovet hakimiyyətinin dünyaya yayılması yolunda canlarını “fəda etməkdən” belə çəkinmirdilər.

Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində təşkil edilmiş erməni milli şuralarının fəaliyyəti İrəvandan idarə edilən “Daşnaksütyun” partiyasının hesabına daha mütəşəkkil və daha effektiv şəkildə almaqda idi. “Böyük Ermənistan” ideyasının gerçəkləşməsi adımbaaddım istəklər əsasında həyata keçirilirdi. Təəccüblü deyil ki, “Daşnaksütyun” partiyasının dəstəyi sayəsində Qarabağın dağlıq hissəsində yaradılmış Erməni Milli Şurası Ararat Respublikası yarandıqdan dərhal sonra Yuxarı Qarabağın Ermənistan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olduğunu bildirərək, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə tabe olmadıqlarını və onu tanımadıqlarını bildirmişdilər. Getdikcə intensiv şəkildə baş qaldıran iddialar, indi kütləvi şəkildə müsəlman əhalinin qətləri ilə müşayiət olunmaqda idi. Zəngəzurda, Qarabağda, Qarsda, Sürməlidə, İrəvanda dinc müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım faktları həyata keçirilirdi.

Hadisələrin bu səviyyəsi Azərbaycan hökumətini olduqca narahat edirdi. Tezliklə Azərbaycan hakimiyyətinin dirənişi ilə rastlaşan qarşı tərəf məcburiyyət qarşısında istəklərini daha məkrli şəkildə həyata keçirməyə çalışaraq türkdilli əhaliyə qarşı dini pərdə adı altında antiböhtan, antiyalan kampaniyası ilə dünya nəhənglərindən yararlanmağı düşünürlər. Daxildə hökumətin üzünə gülüb, xaricdə planlarının reallaşması üçün fəaliyyətlərini davam etdirən ermənilər bununla, sanki Azərbaycan hökumətinin qəsdinə durmuşdular.

1919-cu ilin avqustun 15-də müəyyən məcburiyyət qarşısında Azərbaycan hökuməti ilə mədəni-millî muxtariyyət haqqında müqavilə imzalayan Qarabağ erməniləri, axıra qədər hökumətə sadıq qalmaq düşünməyərək, əslində, yaranmış real vəziyyətdən çıxmağa can atırdılar. İmkan düşən kimi Azərbaycan hökumətini tanımadıqlarını bürüzə verən ermənilər, yenidən kütləvi qırğın və talanlarla planlı şəkildə etnik təmizləmə əməliyyatlarına rəvac verirdilər. Vaxtaşırı toqquşmalar, demək olar ki, yenidən yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin başlıca probleminə çevrilmişdi. Təəssüf hissilə qeyd olunmalıdır ki, hökumət öz varlığı dövründə vaxtının böyük bir qismini erməni daşnaklarının törətdiyi terror, kütləvi qırğın siyasətinin qarşısını almaqla keçirmişdi.

Tərəflər arasında 1919-cu ilin avqustun 15-də imzalanmış sazişə görə, ermənilər tərəfindən mübahisəli hesab olunan ərazilər Paris sülh konfransında öz həllini tapana qədər qeyd-şərtsiz olaraq Azərbaycan torpaqları kimi qəbul edilirdi. Sülh konfransının çıxaracağı qərar mahiyyətindən asılı olmayaraq hər iki tərəf üçün məcburi hesab olunmalı idi. Ayrıca olaraq Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları Qarabağ general-qubernatorluğu kimi xüsusi inzibati vahidə ayrılır və qubernatorluq ərazisində ermənilərin yaşadığı yerlərin əhalisi üçün inzibati idarə orqan işçiləri azlıqların hüquqlarını nəzərə almaqla yalnız ermənilərdən təyin olunurdu ki, bunu da erməni şurası üzvlərinin təqdimatı ilə Qarabağ general-qubernatoru təyin edirdi. Qarabağ general-qubernatoru yanında 6 nəfərdən ibarət (üç azərbaycanlı, üç erməni) yeni bir şura yaradılırdı. Şuranın erməni üzvləri əsasən Qarabağ ermənilərinin qurultayı tərəfindən seçilirdi. Millətlərarası bütün prinsiplial məsələlər yalnız bu şurada müzakirə edildikdən sonra onun hər hansı bir icrası üçün sanksiya verilə bilərdi.

Qarabağın dağlıq qismi ilə bağlı məsələni avqust ayının 19-da Qarabağ ermənilərinin 7-ci qurultayında müzakirəyə çıxaran ermənilər tezliklə qarşı tərəflə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq Azərbaycan hakimiyyətini tanıdıqlarını bir daha bəyan etdilər. Bununla da ermənilər Qarabağın taleyi ilə bağlı məsələnin sülh konfransında qəti şəkildə həll olunmasına qədər Qarabağın dağlıq hissəsinin, yəni Şuşa, Cavanşir, həmçinin Cəbrayıl qəzalarının Azərbaycan Cümhuriyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdilər.

Ermənilərin bu şıltaqlıqlarına baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti öz süqutuna qədər daim mübahisəli ərazi məsələlərini ermənilərlə sülh yolu, danışıqlar yolu ilə həll etməyə çalışmış, əks tərəfdən isə sözdə razılıq verilsə də, əməldə buna riayət edilməmişdi. Təsadüfi deyil ki, 1920-ci il martın 6-da “Azərbaycan” qəzetində Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərindən bəhs edən məqalənin müəllifi yazırdı: “Bizim Ermənistanla olan qarşılıqlı münasibətlərimizin bütün tarixi göstərir ki, biz qeyd-şərtsiz olaraq onun suverenliyini tanıyır və beynəlxalq miqyasda fəaliyyətlərimizi tam koordinasiya etməyə çalışırıq. Biz hesab edirik ki, Zaqafqaziya hüduqlarında sülh şəraitinin təmin edilməsi Ermənistanın müstəqil şəkildə mövcud olmasından bilavasitə asılıdır...”.

Ermənilərin dövlət qurması yolunda öz torpaqlarını güzəştə getməyə məcbur qalan Azərbaycan hökuməti

bunun müqabilində daim erməni terrorunun, məkrinin qurbanına çevrilmişdi. Ermənistan Respublikası öz süqutuna qədər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək uğrunda mübarizəni, demək olar ki, bütün istiqamətlərdə davam etdirmişdi. İstər xaricdə diaspor gücünə, istərsə daxildə silah gücünə torpaq əldə etməyə çalışan ermənilər sonda Qafqazın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalına rəvac yaradan ən ilkin amil rolunu oynamışlar.

Azərbaycan tərəfinin xaricdə erməni təbliğat kampaniyası qarşısında yorulmadan apardığı mücadilə bu mübarizənin daha intensiv xarakter almasına gətirib çıxarmışdı. Heç təsadüfi deyil ki, belə anlarda ermənilərlə həmrəy çalışanların sayı durmadan artırdı. Maraqlı faktır ki, “Müstəqil Ermənistanın Amerika Komitəsi”nin sədri, Birləşmiş Ştatların Berlində keçmiş səfiri Ceyms Cerard “əzabkeş xristian ermənilərin”, “xristian məbədlərinin” xilas edilməsini bütün vasitələrlə amerikalara təlqin edirdi.

Sentyabr ayının 28-də Ceyms Cerardın imzası ilə yayılmış müraciətdə göstərilirdi: “erməniləri tamamilə məhv olmaq təhlükəsi hədələyir. Ermənistan Respublikası nümayəndələrindən aldığımız teleqram bu məsələdə heç bir şübhə yeri qoymur. Ermənistan sonuncu yalvarışlarını göndərir. Deməyə ehtiyac yoxdur ki, əgər erməni xalqının məhv edilməsi baş verərsə, xristian kilsəsi əbədilik təhqir olunacaqdır. Yazıb sizdən xahiş edirik ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidentinə teleqramlar vurun, məktublar yazın, Ermənistanın xilas edilməsi üçün əsaslı və təcili tədbirlər görməyə onu tələsdirin. Ermənistan məhv olur. Amerika öz sözünü deməlidir”.

Noyabr ayının 1-də ABŞ-da Azərbaycan tərəfi üçün vəkil olaraq tutulmuş Valter Çandler Azərbaycan hökumətinə yazmış olduğu məktubunda göstərirdi ki, ABŞ-da ermənilərə münasibətdə xristian həmrəyliyi xeyli qüvvətlənmişdir. Qarşılaşdığım hər hansı senator və ya deputat bu fikirdədir ki, guya, azərbaycanlılara çox diqqət yetirmək lazım deyil, ona görə ki, onlar türk, tatar və müsəlmandırlar.

1920-ci ilin ikinci yarısından etibarən Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni, daha güclü təcavüzü baş qaldırır. 1919-cu ilin noyabrın 23-də Tiflisdə imzalanmış razılaşmaya əhəmiyyət vermədən hələ də Zəngəzurda saxlamış olduqları nizami qoşun hissələri ilə fəaliyyətə başlayan ermənilər qısa müddət ərzində 40-dək kəndi talan edib, sakinlərini büsbütün qətlə yetirdilər. Yanvarın 16-da Dövlət Müdafiə Komitəsi öz iclasında Zəngəzurda hərbi şəraitin yenidən mürəkkəbləşməsini müzakirə etdi. Genişlənən erməni təcavüzünün dayandırılması tələbi ilə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinə etiraz notası göndərdi. Vəziyyətin olduqca ağırlığını nəzərə alan Azərbaycan Hərbi Nazirliyi məsul şəxslərini bölgəyə ezam etdi. Şuşa qəzasının bir neçə kəndində görünməmiş hərbi əməliyyatlara rəvac verən erməni qoşun hissələri əhalini daim qorxu altında saxlayaraq, onları yer-yurdlarından didərgin salmağa çalışırdı.

Yanvarın 27-də general-leytenant M. Sulkeviç və süvari diviziyasının komandiri general-mayor T. Novruzlu Şuşaya gələrək vəziyyətlə tanış olduğdan sonra hökumətə bölgədə hərbi texnikanın artırılmasının vacibliyini bildirdilər. Hökumət səviyyəsində lazımi tədbirlər görüldüyünün şahidi olan ermənilər ayın sonlarına doğru hərbi təcavüzü sakitliklə əvəz etdilər. Lakin bu sakitlik də uzun sürmədi. Əslində, sakitliyin kökündə daha məkrli niyyətlər gizlənməkdə idi ki, bunu da hadisələrin sonrakı inkişaf xronikasında izləmək olur.

Həqiqətdə, ermənilərin yenidən ərazi iddiaları çərçivəsində Azərbaycan torpaqlarına soxulmasına rəvac verən ən böyük amil Azərbaycan hökuməti müstəqilliyinin 1920-ci il yanvar ayının 11-də Parisdə dünya gücləri tərəfindən de-fakto olaraq tanınması ilə bağlı olmuşdu. Qafqazda bolşevik təhlükəsinin getdikcə artması Antanta qruplaşmasına daxil olan dövlətləri olduqca ciddi narahat edirdi. Təsadüfi deyildi ki, bolşevik qüvvələrinin Denikin gücünü ağır bir şəkildə sarsıtması İngiltərə hökumətinin Transqafqazda Ali Komissarı olan Oliver Uordropun daim diqqət mərkəzində olmuşdu.

Hadisələrlə bağlı İngiltərə hökumətini tez-tez teleqramlarla məlumatlandıran Uordrop İngiltərə hökumətinin Qafqazla bağlı məsələlərə biganə qalmamasına işarə vuraraq yazırdı: “Əgər İngiltərə fəal hərəkət etməsə Qafqaz respublikaları məcburdurlar ki, bolşeviklərlə sazişə girsinlər”. Qırmızı Ordu qüvvələrinin Cənubi Qafqaza təcavüzü ilə bolşevik ideyalarının İrana, Ön Asiyaya eləcə də Yaxın Orta Şərqi yayılacağından qorxuya düşən Qərb, indi Azərbaycan və Gürcüstanın, həmçinin Türkiyənin dirənişləri qarşısında acizənə şəkildə “Böyük Ermənistan” planları üzərindən sükutla keçmək məcburiyyətində qalırdı. Çox keçmədən Lloyd Corcun simasında İngiltərə hökuməti ikinci antibolşevik qüvvələrə, öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan milli respublikalara və bu respublikalar içərisində isə xüsusilə fərqlənən Azərbaycan və Gürcüstana yardım edilməsinə tərəfdar çıxdı.

Hələ sentyabr ayında “Morning Post”, noyabr ayının 11-də isə “Tariq” qəzetlərində “Azərbaycanı Transqafqazda müstəqil yaşamağa qadir olan birinci respublika hesab etmək olar” ifadəsi Azərbaycanın tanınması yolunda ən əhəmiyyətli fikir idi. Əlbəttə, hələ sülh konfransının başlanğıcından etibarən Azərbaycanın region, eləcə də dünya dövlətləri üçün böyük strateji önəmini xatırladan Azərbaycan nümayəndələri öz fikirlərində yanılmamışdılar. Avropa siyasətçilərinin çoxu bu fikirdə idi ki, Azərbaycanın müdafiəsini möhkəmləndirmək və onu müdafiə vasitələri ilə təmin etmək labüd Sovet təhlükəsinin qarşısının alınması demək olar.

Beləcə Qafqaza dair düşüncələrində dəyişikliklərə yol vermiş Avropa dövlətləri adı keçən region dövlətlərinin tanınması yolunda ilk addımlarını atmağa başladılar. Avropa dövlətləri içərisində Azərbaycanla bağlı məsələyə ilk reaksiyanı yenə də Böyük Britaniya göstərmiş oldu. Dekabr ayının birinci ongunlüyündə İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyi özünün Transqafqazda olan ali komissarı Oliver Uordrop vasitəsilə respublika Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə bildirirdi: “İngiltərə hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə edir və Azərbaycana çox böyük hörmətlə yanaşır”.

Qafqazda mövcud strateji önəm daşıyan dövlətlərin, ələlxüsus Azərbaycan Cümhuriyyətinin tanınması

məsələsinin vacibliyini anlayın Böyük Britaniya hökuməti, təşəbbüslə çıxış edərək yanvar ayının 10-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyasının çağırılmasına nail oldu. Səhərişi gün Ali Şura sessiyasının davamı olaraq keçirilən müzakirələrdən sonra İngiltərə xarici işlər naziri Lord Kezonun təklifi ilə Azərbaycan hökuməti de-fakto olaraq tanınırdı.

Beynəlxalq durum getdikcə Azərbaycanın xeyrinə işləməyə başlamışdır. Azərbaycanın dünya nəhəngləri tərəfindən bu şəkildə tanınması, təbii olaraq, nə erməni lobbisinin, nə də Ermənistan dövlətinin ürəyincə deyildi. Dövlətlər arasında sərhəd hələ dəqiqləşdirilməsə də, ermənilər artıq bu məsələnin büsbütün onların xeyrinə həll ediləcəyinə əmin deyildilər. Ona görə də onlar müttəfiq dövlətlərin onlara ərazi məsələsində “səxavət” göstərəcəklərini gözləmədən yenidən silah gücünə “Böyük Ermənistan” layihəsini gerçəkləşdirməyə çalışırdılar. Artıq ermənilərin bütün diplomatik cəbhələrdə ardıcıl olaraq mövcud uğursuzluqları onları hər cür fitnəkar əməllərə əl atmağa vadar etməyə başlamışdır.

Ərəstun BAXŞƏLİYEV.